



STADSHOLMEN

LEKSTUGAN 1

Enskede gårdsväg 14A–E

ENSKEDE GÅRD



Stadsholmen

AB Stadsholmen är Stockholms stads bolag för förvaltning av äldre, kulturhistoriskt värdefulla fastigheter. Vi äger och förvaltar merparten av bebyggelsen inom kulturresevatet östra Mariaberget, Skinnarviksberget, Åsöberget och Vita bergen samt området vid Katarina kyrka. Dessutom är Stadsholmen största fastighetsägare i Gamla stan, på Långholmen och i Djurgårdsstaden. Vi äger och förvaltar även gårdar i ytterstaden – stamfastigheter från vilka stadens moderna förorter vuxit fram. För närvarande omfattar beståndet 279 fastigheter med drygt 700 byggnader, som inrymmer 1633 lägenheter och 804 lokaler. Stadsholmen är ett dotterbolag till AB Svenska Bostäder.

Stadsholmen bildades 1936 av samfundet S:t Erik för att rusta upp några kvarter i Gamla stan. Stadsholmen är det äldre namnet på denna stadsdel. 1967 förvärvade Stockholms stad bolaget och överförde merparten av sitt äldsta bostadsbestånd till Stadsholmen. Under åren har även Stadsholmen övertagit byggnader från andra fastighetsägare som byggnadsstyrelsen, kriminalvården och Gatu- och fastighetskontoret i Stockholm.

Med tiden har ett synsätt vuxit fram där antikvariska principer baserade på varje hus historia och förutsättningar blivit vägledande för hur byggnader och yttre miljö ska förvaltas och rustas. Flertalet av våra fastigheter har högsta klassificering (blå) vilket innebär att de har så stora kulturhistoriska värden att de motsvarar kraven för byggnadsminnen. För oss är byggnadsvård ett vardagsarbete och allt vi gör präglas av respekt för husen och deras historia.

FAKTABLAD

Byggnader och miljöer berättar ofta något om vår historia. Genom byggnaderna kan vi få veta hur staden och samhället förändrats. Husen ger oss också kunskap om hur människor har arbetat, bott och inrett sina hem och de speglar även olika gruppers livsvillkor.

Somliga hus är väldokumenterade och omskrivna medan andra är mer anonyma. Under några år har vi tillsamman med Stadsmuseet i Stockholm arbetat med att sammanställa en kortfattad information om alla våra fastigheter; information om när husen byggdes, hur de har förändrats och hur de har använts under åren.

För att kunna beskriva den enskilda fastighetens historia har vi dels besökt varje hus för att se vad som finns kvar från äldre tid och dels letat uppgifter i arkiv och litteratur. En del nya foton har tagits för att illustrera faktabladet.

För att hinna med alla fastigheter inom rimlig tid har arbetet byggts på lättåtkomliga uppgifter. Ingen fullständig arkivforskning har alltså gjorts och de historiska beskrivningarna är därför inte heltäckande. Ibland kan uppgifter i olika arkiv också vara motsägelsefulla och det har inte alltid funnits möjlighet att reda ut frågetecken. Faktabladet kan därför komma att fördjupas och förändras vid nya undersökningar i framtiden.

Faktabladet finns samlade på Stadsholmens webbplats www.stadsholmen.se



- 1 ÖSTRA TORNET
- 2 VÄSTRA TORNET
- 3 NORRA LÄNGAN
- 4 VÄSTRA LÄNGAN
- 5 ÖSTRA LÄNGAN
- 6 SÖDRA LÄNGAN



VÄSTRA TORNET MED VÄLLINGKLOCKAN PÅ TAKET. KLOCKAN KALLADE SAMMAN TILL ARBETE OCH MÅLTIDER MEN FINNS INTE LÄNGRE KVAR. FOTO G. SELLING, TROL. 1920-TAL, SSM F74027.

Gården Enskede har en lång och händelserik historia. Namnet förekommer redan på medeltiden. Under 1800-talet var den med familjen Odelberg som ägare en av de mest inkomstbringande lantbruksegendomar i landet och betraktades som en mönstergård.

Den fyrlängade magasinsgården, även kallad Fyrkanten, började uppföras 1837 under den period då Enskede gård upplevde sin blomstringstid. De två hörntornen byggdes först, därefter etappvis de fyra längorna tills gården var helt kringbyggd omkring 1850. Byggnadstypen är ovanlig i Mellansverige men paralleller finns i Skåne, bland annat på Engeltöfta gård. I ett av tornen fanns Enskede gårds egen kvarn, och rester av den verksamheten finns fortfarande bevarade i form av upphängningsanordning för kvarnmaskineriet.

Fyrkanten är mycket intressant som en av få byggnader som är bevarade av den lantbrukshistoriskt betydelsefulla gården Enskede. Den ovanliga och påkostade utformningen visar på familjen Odelbergs idéer om ett modernt jordbruk och hur de ville framhäva både detta och sina framgångar som förnyare av verksamheten.

Fastigheten Lektugan 1 är blåvärderad enligt Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska klassificering. Detta innebär att fastigheten har ett synnerligen stort kulturhistoriskt värde.



VÄSTRA TORNET FRÅN PARKSIDAN. FOTO J. MALMBERG.

OMRÅDESBESKRIVNING

Enskede gård ligger på en skogbevuxen och bergig höjdsträckning och är återstoden av en herrgårdsanläggning från 1800-talet. Gårdens ägor på 600 hektar inköptes av Stockholms stad 1904 och var ett av stadens första stora markförvärv utanför stadsgränsen. På ägorna anlades efter stadens köp både Stockholms första kommunala trädgårdsstad, Skogskyrkogården och Slakthusområdet. De bevarade byggnaderna är i dag indelade i två fastigheter som båda förvaltas av Stadsholmen: Enskede by 1 och Lektugan 1.

Slakthusområdet började anläggas 1906 för att staden skulle kunna kontrollera köttanteringen. Anläggningen invigdes 1912 och här fanns till att börja med ett 20-tal byggnader som slakthus, stallar, marknadshallar, kylhus med mera efter ritningar av arkitekten Gustaf Wickman. Området har sedan växt och förändrats men flera av de ursprungliga byggnaderna finns kvar.

Enskede trädgårdsstad söder om Slakthusområdet började byggas 1908. Stadsplanen var ett försök att skapa en ny stadstyp som inte hade några föregångare i Sverige, en välplanerad trädgårdsförstad

för ”vanligt folk”. Planarkitekten Per Olof Hallmans förebilder var inte bara de samtida trädgårdsstäderna i England utan också den tyska medeltidsstaden, ett intresse som låg i tiden.

Skogskyrkogården på andra sidan Nynäsvägen invigdes 1920 och var en begravningsplats av ett nytt slag där naturen blev en viktig del av utformningen. Skogskyrkogårdens rakvuxna furor är världsberömda och ett resultat av familjen Odelbergs framsynta skogsbruk under 1700- och 1800-talet. I övrigt präglas området omkring Enskede gård av villor och radhus i 1920-talsstil, egnahemshus från 1930-, 1940- och 1950-talet och flerbostadshus från 1940-talet.

HISTORIK

Enskede gård har gamla anor och namnet förekommer redan under medeltiden. År 1611 fick gården frälserätt – en slags skattebefrielse – genom privilegiebrev från Gustav II Adolf. Gården förlorade dock skattebefrielsen och 1729 såldes den till riksrådet Gustav Palmfelt som slog ihop Stora Enskede, Lilla Enskede och Bägersta och bildade Enskede gård. Vid den här tiden omtalas gården som säteri, vilket tyder på att



NORRA BOSTADSLÄNGAN MED BURSPRÅKET FRÅN 1880-TALET NÄRMAST. TAKET ÄR RELATIVT NYLAGT MED ENKUPIGT TEGEL OCH TAKKUPORNA HAR FÅTT NY PLÅTBEKLÄDNAD. FOTO J. MALMBERG.

den var ståndsmässigt bebyggd. Palmfelt lade ner avsevärda resurser på att ställa i ordning byggnader, trädgårdar och andra planteringar under de dryga 20 år som han innehade gården. Därpå följde ett antal år med olika ägare tills 1781 då Enskede gård köptes av assessorn i bergskollegiet, Herman Odelberg. Släkten Odelberg skulle komma att stanna på gården i mer än 150 år.

Odelbergs mönstergård

Efter Herman Odelbergs död 1783 ärvdes Enskede av hans son Axel. Denne dog 1805, samma år som hans son med samma namn föddes. Axel Odelberg den yngre ärvde alltså gården av sin far redan vid födseln och tillträdde sedan innan han ännu blivit myndig. Hans långa innehav utmärktes av förnyelse både vad gäller byggnader och odlingsverksamhet. Trots att marken bara omfattade omkring 600 hektar blev den en av de mest inkomstbringande i landet. Anläggningen var under denna tid en mönstergård med rykte även utanför Sveriges gränser.

Kring mitten av 1800-talet var Enskede gård en av områdets största arbetsplatser och där bodde 18

statarfamiljer i byggnader som tillhörde gården.

Utöver boningshusen fanns det inom gårdsmiljön omkring 30 byggnader med olika funktioner, bland annat stallar för oxar och hästar, brygghus, bränneri, smedja, drivhus, källare, vagnslider och redskapsbodar. Norr och öster om mangårdsbyggnaden anlades på 1840-talet en engelsk park, medan trädgården låg väster om den allé som leder upp till gårdsplanen.

Nedanför trädgården finns den stora gråstensmurade ladugården, byggd 1868.

Sonen Theodor Odelberg, övertog förvaltningen av gården 1873 och drev den vidare i sin fars framsynta anda. År 1904 sålde han egendomen till Stockholms stad men bodde kvar här fram till sin död 1938. Under andra världskriget rekvirerades Enskede gård av militären och utsattes för stort slitage. En större restaurering gjordes 1956 och sedan bedrevs bland annat barn- och ungdomsverksamhet i huvudbyggnaden. Den gamla trädgården blev koloniområde och parken öppnades för allmänheten.

Magasinsgården byggs

Magasinsgården, som numera kallas Fyrkanten,



ENTRÉN TILL ÖSTRA TORNET. DE GAMLA SVARTMÅLADE PLANKDÖRRARNA MED KAMMARLÅS FINNS KVAR OCH PÅ MARKEN LIGGER EN DEL AV EN KVARNSTEN.
FOTO J. MALMBERG.

började uppföras i trä 1837 och påminner både genom utformning och planläggning om en sydsvensk fyrlängad gårdsbyggnad. Tydliga likheter finns också med ladugården på Engeltöfta gård vid Ängelholm från 1760-talet. De båda hörntornen var spannmålsmagasin med speciellt konstruerad torkanordning för spannmål och den nordvästra längan byggdes som redskapslider. På 1850-talet kringbyggdes gården helt och trälängorna reveterades. Redskapslidret inreddes till gårdskontor och bostad. Alldeles intill magasinsgården fanns stall för oxar, hästar och höns.

Tornen

De båda hörntornen (Nr 1–2 på kartan) är stolpkonstruktioner och var från början klädda med hyvlad

panel medan taken täcktes av tjärad papp. Enligt ett brandförsäkringsprotokoll från 1839 byggdes det ena, troligtvis det östra, som väderkvarn, där de två översta våningarna hade ett kvarnmaskineri med bland annat två kvarnstenar ”med 9 kvarters diameter och 14 tum tjocka” (cirka 135x35 cm) och kvarnvingar på taket. Det tunga maskineriet vilade på fyra stolpar som gick vertikalt genom hela byggnaden. De två nedre våningarna var magasin.

Det andra tornet inreddes som brännvins- och spannmålsmagasin och innehöll en speciell torkanordning för spannmål. Torkanordningen var konstruerad av 13 stora spannmålslårar, där varje lår innehöll ett antal luftrör av trä som gynnade torkningen av säden.



INNERTAKET I ÖSTRA TORNET. TILL HÖGER SYNS RESTER AV KVARNKONSTRUKTIONEN. FOTO J. MALMBERG.

Norra längan

Den norra längan (Nr 3 på kartan), som går mellan de två tornen, byggdes 1838 och var en stolpvirkeskonstruktion med tegeltak. Bottenvåningen hade sex fönster åt norr och var helt öppen mot gårdssidan. Den delades på mitten av en inkörsport, där den västra delen utgjordes av redskapsutrymmen och den östra delen innehöll två bodar. Vindsvåningen var spannmålsmagasin och hade fem takkupor med luckor av trä åt gårdssidan.

Västra och östra längorna

Den västra längan (Nr 4 på kartan) var från början en separat timrad förrådsbod från 1812, som 1838 byggdes ihop med övriga gården. Den inreddes till loge och hade separata rum för agnar och halm. Även den östra längan (Nr 5 på kartan) uppfördes 1838 och innehöll redskapsbodar.

Ombyggnad i mitten av 1800-talet

Vid mitten av 1850-talet kringbyggdes gården helt och tornen och längorna byggdes om. Exteriören

förändrades genom att alla byggnader, utom den södra öppna längan (Nr 6 på kartan), reveterades med kalkbruk och målades. Tornens tak täcktes med plåt och pryddes med fyra små spiror och balustrader av trä emellan. Högst upp på taket byggdes ett litet torn, där gårdens vällingklocka placerades.

Den norra längan blev bostad för inspektorn och kontor för gården. Öster om inkörsporten inreddes tre stora rum och ett kök och väster om porten en förstuga, en stor sal och tre rum. På vinden iordningställdes fem boningsrum på södra sidan och en korridor åt norr. Väggarna tapetserades och i de flesta rummen installerades vitglaserade kakelugnar – större, flata på bottenvåningen och mindre, runda i vindsrummen. Det lilla burspråket på längans gårdssida kom till på 1880-talet. Det är oklart när inkörsporten byggdes igen, men på fotografier från 1920-talet finns den inte längre kvar.

Omkring 1945 iordningställdes hela byggnaden till bostäder och fyra mindre lägenheter inreddes. Den östra delen har fortfarande den funktionen medan den västra delen samt vindsrummen numera

är konstnärsateljéer. En mer omfattande renovering genomfördes under 1980-talet.

BYGGNADSBESKRIVNING

Fastigheten består av en gård kringbyggd med fyra längor.

Exteriör

Tornen, norra, västra och östra längorna samt östra delen av södra längan är reveterade och målade med röd kalkfärg. Resten av södra längan är öppen mot gården och har enkla rödfärgade plankväggar åt söder. Alla byggnader har naturstensgrund av varierande höjd samt tegeltak, förutom tornen som har plåttak. Tornbyggnaderna pryds av fyra små trätorn med spiror. Den norra bostadslängan har fem vindskupor med fyrdelade fönster och ett burspråk med små-

spröjsade fönster mot gården. Övriga fönster på denna länga samt på tornen är sexdelade och har omfattningar i kontursågat oljemålat trä. Västra och östra längan har små rektangulära fönster på utsidorna, medan den södra längan är fönsterlös.

Interiör

Norra längans östra del utgörs av en bostad med inredning från 1980-talet och senare. I andra delen samt på vinden finns konstnärsateljéer. Östra tornet och en del av östra längan byggdes vid mitten av 1980-talet om till hantverks- och kurslokaler. I den övre vindsvåningen finns rester av kvarnkonstruktionen kvar. Det västra tornet och längans vind fungerar fortfarande som förråd med plankgolv och brädfodrade väggar.

GEMENSAMT ANSVAR FÖR VÅR LEVAND E HISTORIA

Byggnader och miljöer med stort kulturhistoriskt värde berättar alltid något väsentligt. Det kan handla om stadsutveckling, samhällsförändringar, arkitektur, stilideal eller hantverkstekniker, men också om hur människor har bott och inrett sina hem eller om de skilda livsvillkoren för olika sociala skikt. Att fastigheterna byggts om och moderniserats under årens lopp är en del av historien.

Vi och våra hyresgäster är tillfälliga brukare i ett långvarigt historiskt skede. Vi har ett gemensamt ansvar för att aktivt och på ett varsamt vis bevara de värdefulla miljöerna till framtida generationer. Varsamhet kan bland annat innebära att behålla äldre planlösningar och att vara rädd om inredningsdetaljer som paneler, dörrar, lister och kakelugnar. Anpassningar och förändringar kan ske, men utan att vi förvanskar oersättliga värden. Individuella bedömningar måste alltid göras från fall till fall. Vi ska inte glömma att stilar och behov skiftar över tiden. Det vi idag kan tycka vara otidsenligt kan av kom-

mande generationer upplevas positivt och värdefullt.

Att använda traditionella material som kalkputs eller oljefärg är också viktigt, liksom att utforma nya inredningsdetaljer så att de passar i miljön. Vid vanlig städning och rengöring måste vi ta hänsyn till att de material och ytskiktsbehandlingsmetoder som finns i husen – till exempel trä, kalksten, stuck, oljefärg, limfärg och linoleum – är ömtåliga och kräver särskild försiktighet. Även innergårdar och trädgårdar har sina särskilda förutsättningar och ska skötas och utvecklas så att karaktären bevaras.

Stadsholmen har samlat sina riktlinjer för fastighetsunderhåll i broschyren "Ett stockholmskt kulturarv – att förvalta borgarhus och kåkar". Alla hyresgäster har fått skriften, men den finns också på vår hemsida. Här finns också några konkreta råd om hur man som hyresgäst bäst vårdar de gamla husen och miljöerna. På Stockholms stadsmuseums hemsida finns allmän information om byggnadsvård, www.stadsmuseum.stockholm.se.